Luther bibliafordítása(i) és hatása az újfelnémet nyelv kialakulására*

Horváth Géza

„A fordítás Isten különleges kegyelme és adománya."
(Luther 2015, 181. o.)

Az Újszövetség fordításának körülményei

Ismeretes, hogy X. Leó pápa 1521. január 3-án mondja ki Lutherre a pápai átkot. Ez gyakorlatilag azt jelenti, hogy a pápa által kiátkozott eretneket a világi hatalom, a Német-római Birodalom feje, a „választott" császár – az ekkor 21 éves V. Károly, az 1519-ben meghalt I. Miksa unokája és utódja – is kiátkozza. Az ekkor 37 éves reformátor 1521. április 17–18-án a wormsi birodalmi gyűlésen nem vonja vissza tanait. A császár május 8-án meghozza a wormsi ediktumot, amely világi átokkal sújtja Luthert. Az ediktumot azonban csak május 26-án fogadja el a már feloszlóban lévő, nem teljes létszámú birodalmi gyűlés, és ekkor hozzák nyilvánosságra is. Luther ekkor azonban már biztonságban van. A római kúria Miksa halála után III. (Bölcs) Frigyes szász választófejedelmet is számon tartja mint lehetséges új császárjelöltet. A császári trónra többek között I. Ferenc francia király és VIII. Henrik angol király is pályázik. A pápa Frigyesben könnyebben befolyásolható uralkodót lát, mint francia és angol riválisaiban. Vagyis a szász választófejedelem igen komoly hatalommal és befolyással bír, amikor oltalmába veszi Luthert, és május 4-én „elraboltatja" és Wartburg várába viteti, ahol Luther Junker Jörg (György lovag) álnéven mintegy tíz hónapot tölt el. 1521 decemberében inkognitóban öt napra a forrongó Wittenbergbe megy. Melanchthonnál lakik, akinek az indítványára – állítólag – ekkor születik meg többek között az Újszövetség újrafordításának gondolata.

Előzmények: Luther latin és német fordításai és Szentírás-magyarázatai

Luther 1512-től az 1502-ben alapított Wittenbergi Egyetemen a teológia professzoraként (doctor theologiae) bibliai szövegmagyarázatok (lectura Biblia) témakörében tart latin nyelvű előadásokat. A Szentírás latin szövegeit, az aktuális bibliai passzusokat kinyomtatja. A szövegeket szövegkritikai szempontból átdolgozza, a zsoltárokat és Pál leveleit summákkal látja el. Részben ennek eredményeként 1529-ben jelenik meg egy Vulgata-revízió (az Ószövetség történeti könyvei és az Újszövetség, valamint a zsoltárok revideált változata) Luther átdolgozásában. Luther 1517

* Ez a tanulmány *A reformáció 500 éves öröksége: Luther bibliafordítása és a német irodalom* címmel a Magyarországi Luther Szövetség és a Magyarországi Evangélikus Egyház Reformációi Emlékbizottsága szervezésében megrendezett jubileumi előadás-sorozat keretén belül 2017. október 26-án a Deák téri Evangélikus Országos Múzeum előadótermében elhangzott előadás bővített változata.

tavaszán adja ki első önálló nyomtatott művét, a bűnbánati zsoltárok fordítását és azok magyarázatát *Die sieben Bußpsalmen mit deutscher Auslegung…* címen (magyarul: *A hét bűnbánati zsoltár: a szó szerinti szöveg alapos német magyarázata Isten és Krisztus kegyelmének, valamint önmagunknak igaz megismerésére*) (Luther 2011, 25–88. o. Ford. Schulek Tibor és Weltler Ödön). Nem véletlen, hogy Luther nem latinul, a tudomány nyelvén közli a szöveget, hanem németül, mert a laikusoknak, a „durva szászoknak" (Luther 2011, 25. o.), vagyis a nagyközönségnek szánja, hogy minél többen megérthessék. „Nem a tanult szellemeknek adatott ki, hanem a műveletleneknek, kikből sokan vannak, mert ezek igen kevés ismeretekkel rendelkeznek, és nem ismerik az Írás tanúságait."[1] (Beutel 2017, 299. o.) 1521-ben ugyancsak németül adja közre részletes magyarázatokkal a Magnificatot, Mária hálaadó énekét (Lk 1,46–55): *Das Magnificat Vorteutschet II vnd auszgelegt durch D. II Martinum luther Aug. II Vuittemberg*, magyarul: *Magnificat. Mária énekének német magyarázata* (Luther 2011, 205–262. o. Ford. Percze Sándor és Takács János).[2] Luther a Magnificatot már Wartburg várában készíti el, és Melchior Lotterrel nyomtatja ki Wittenbergben. Ez a két kiragadott példa is alátámasztja, hogy az Újszövetség fordításának – és magyarázatának – voltak komoly előzményei.

1. kép. Az első teljes, német nyelvű, nyomtatott Biblia: a Mentelin-Biblia (Straßburg, 1466). Az utolsó lap Hektor Mülich augsburgi kereskedő, könyvgyűjtő és krónikás kézzel írott bejegyzésével: „1466 27 Junio ward ditz buch gekaft vneingepunden vmb 12 gulden" („ez a könyv 1466. június 27-én vásároltatott bekötetlenül 12 guldenért"). Akkoriban egy hízott ökör ára 3 gulden volt.

Luther előtti teljes, német nyelvű, nyomtatott Bibliák

De miért volt szükség egy új, német nyelvű Újszövetségre – majd később egy teljes Szentírásra –, amikor nem sokkal a könyvnyomtatás feltalálását követően 1466-ban Straßburgban, Johannes Mentelin nyomdájában napvilágot lát az első teljes, német nyelvű, nyomtatott Biblia, az úgynevezett Mentelin-Biblia, és ezt követően 1522-ig, tehát a Luther-féle September-bibelig, mintegy fél évszázad alatt még további tizenhét ugyancsak teljes, német nyelvű Szentírás? *(1. kép)* Ezek közül tizennégy felnémet területen és nyelvjárásokban (Straßburgban, Augsburgban és Nürnbergben), négy pedig alnémet nyelvjárásokban (Kölnben, Lübeckben és Halberstadtban) (vö. Besch 2014, 43. o.). A tizennyolc német Biblia egy 14. századi, latinból németre fordított szöveget vesz alapul és közöl kisebb-nagyobb, a helyi nyelvhasználathoz igazított változtatásokkal. Szó szerinti, interlineáris fordításokról van szó, tehát ezek a Bibliák nem a német nagyközönséghez szóltak, hanem a latin nyelv elsajátítását és a Vulgata könnyebb és jobb megértését szolgálták. A fordítók elsősorban azért fordítottak szó szerint, mert attól féltek, hogy meghamisítják a Szentírást, ha szabadon fordítanak, jóllehet latin forrásszövegből dolgoztak, márpedig a Vulgata is fordítás, egy – görög – fordítás (részben a Septuaginta) fordítása.

[1] Azokat a szövegrészeket, melyeknél nem tüntetem fel a fordítót, saját fordításomban közlöm. – *H. G.*

[2] Vö. Tiefenbach 1983, 241–264. o.; Fabiny 1997, 145–166. o.

Luther Újszövetség-fordításának forrásai[3]

Luther az Újszövetséget egyedül fordította le 1521. december eleje és 1522. március eleje között mintegy tizenegy hét alatt. Nem tudni pontosan, milyen kiadások és segédanyagok álltak a rendelkezésére, de feltehetően használta Erasmus kommentált, kritikai igényű, kétnyelvű Újtestamentumának *(Novum instrumentum omne)* 1516-os első vagy 1519-es második, javított kiadását, amely Bázelben jelent meg Johannes Frobenius nyomdájában. Erasmus a különféle görög kéziratokból összeállított szöveg mellett közölte saját latin fordítását. Luther ezenkívül használhatta Nicolaus Gerbelnek, a reformátor humanista barátjának az Erasmus-féle szövegen alapuló Újszövetségét *(Novum Testamentum Graece),* amelyet Gerbel 1521 tavaszán Hagenauban adott ki, és még abban az évben meg is küldött Luthernek. Talán a Vulgatát is használta, bár a latin szöveget gyakorlatilag fejből tudta. Nem közvetlen források ugyan Eckhart Mester és Johannes Tauler német misztikusok német nyelvű szövegei, de Luther már 1520 körül olvasta és tanulmányozta őket. Tauler prédikációit elküldette magának Wartburgba. Különösen nagyra értékelte Tauler „egyszerű és díszítetlen nyelvezetét"(Wilinger 2015, 41. o.). Az sem bizonyított, ám nem is kizárt, hogy használt korábbi német fordítást, mint a fent említett tizennyolc nyomtatott Biblia közül például a Zainer-féle felnémet Bibliát (Augsburg, 1475, 1477). A forrásszövegeken kívül anyagot is gyűjtött munkájához. Spalatin német nyelvű népi szólásokkal látta el, munkatársai és diákjai népdalokat, közmondásokat, bölcseleteket gyűjtöttek számára. Luther 1523-ban – tehát nem sokkal a Septembertestament és a Dezembertestament megjelenése után – az Ószövetség előszavában írja nagy alázattal és a tudós társadalmat illető némi gúnnyal: „Most azonban látom, hogy még saját, született anyanyelvemet sem bírhatom tökéletesen", majd így folytatja: „Egyébként ez idáig egyetlen könyvet vagy levelet nem olvastam, amely igazi német nyelven íratott volna (Luther 2011, 370. o. Ford. Szita Szilvia). Luther 1522 márciusában végleg visszatér Wittenbergbe, ahol munkatársaival – Melanchthonnal bizonyosan – mondatról mondatra átnézi a szöveget, mielőtt nyomdába adja. Végül 1522. szeptember 21-én megjelenik a teljes Újszövetség, az úgynevezett Septembertestament *(Das Newe Testa=||ment Deůtzsch. Vuittemberg*) az idősebb Lucas Cranach és Christian Döring kiadásában Melchior Lotter wittenbergi nyomdájában, 3000 példányban. A kötetet a Cranach-műhelyben készült huszonkét fekete-fehér fametszet illusztrálja. A címlap különlegessége, hogy a mű címén és a megjelenés helyén kívül más nem szerepel rajta – sem a fordító neve (Luther mint fordító csak 1524-től szerepel minden fordításán), sem a szokásos ajánlás. Egy példány ára 1,5 gulden (egy fiatal professzor évi átlagfizetése ekkor 20-30 gulden) *(2–3. kép).*

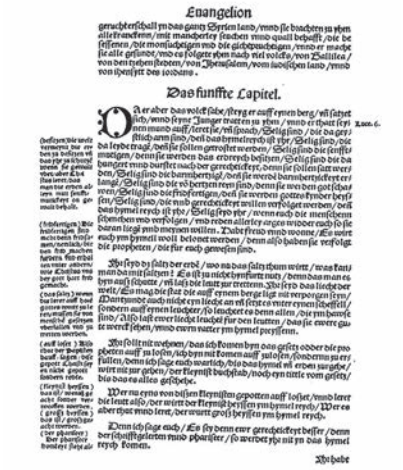

2. és 3. kép. A Septembertestament címlapja és a hegyi beszéd (Mt 5)

A Septembertestament viszonylag magas ára ellenére mintegy két és fél hónap alatt elfogy, és már az év december 19-én megjelenik a Dezembertestament. Luther körülbelül ötszáz nyelvi javítást végez az új szövegen, az illusztráci-

[3] Vö. Beutel 2017, 300–301. o.

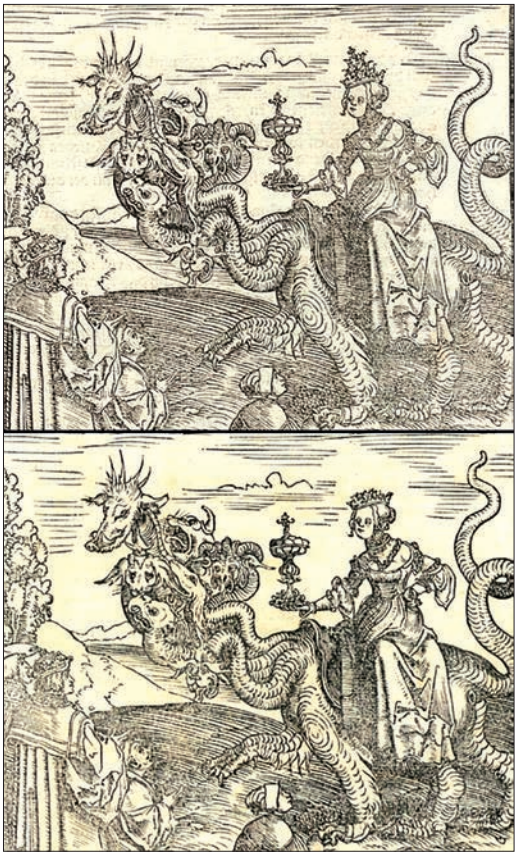

4. kép. A babiloni parázna a September- és a Dezembertestamentben. A pápai tiarára emlékeztető, katolikus körökben felháborodást kiváltó korona helyett egyszerű fejdísz szerepel

Das neuw
Testamẽt recht
grüntlich teütsch.
Mit gantz gelerten
vnd richtigen vorredẽ/vnd der
schwerestẽ örter kurtz/aber
gůt/auslegung.
Ein gnůgsam Regi-
ster/wo man die Epistlen vnd
Euangelien des gantzen
jars in disem Testa
ment finden soll.
Die auslendigen wörter/auff vnser
teütsch gewendet vnd gebessert.
Gedruckt zum dritten mal/durch
Adam Petri zů Basel/Anno
M. D. xxv.

5. kép. Az Újszövetség címlapja Adam Petri 1523-as kiadásában. „A külhoni szavakat a mi német nyelvünkre alkalmazva"

ók kisebb változtatásoktól eltekintve megegyeznek a Septembertestament metszeteivel. Luther Újtestamentuma 1522 és 1525 között 42 kiadásban jelenik meg (vö. Adam 2017, 444. o.), és 128 000 példányban fogy el. Ez azt jelenti, hogy minden tizedik háztartásban és minden hetvenedik német ember tulajdonában megvolt.

Érdekességként említendő, hogy a babiloni paráznát ábrázoló eredeti metszetről eltűnik a katolikus körökben felháborodást kiváltó, pápai tiarára emlékeztető korona, helyette egyszerű fejdíszre hasonlító kis korona kerül a parázna fejére *(4. kép)*.

Gottfried Adam a manapság különösen divatos kommunikációtörténeti szempontból vizsgálja Luther munkásságát, és a reformáció két sarkalatos pontjának a kegyelem általi megigazulást és az evangélium nyelveseményként való értelmezését tartja. Szerinte a reformáció ezért „médiaeseményként" (Adam 2017, 442. o.) értelmezhető. Kétségtelen, hogy a reformáció az új médium, a könyvnyomtatás nélkül valószínűleg nem terjedt volna el olyan gyorsan, mert az úgynevezett primer, szóbeli médiumok mellett, mint a prédikáció, a hitvita, az egyházi ének, a szekunder, vagyis a nyomtatott médiumoknak is óriási szerep jutott. 1520 és 1526 között tizenegyezer röpiratot adtak ki több mint tizenegymillió példányban. Luther tisztában volt az új és gyors tömegmédia lehetőségeivel, „haláláig több mint kétszáz röpiratot jegyzett, 1550-ben az összes nyomtatásban megjelent röpirat mintegy egyötödét az ő írásai tették ki", közli Adam Schwitallerre hivatkozva (uo. 443. o.). Andrew Pettegree angol történész mutatta ki, hogy Luther írásai a 16. században 4970 kiadásban jelentek meg. Ha hozzáadjuk ezekhez a könyvszerű kiadványokat is, mint például a Biblia, akkor összesen mintegy nyolcezer Luther-kiadvány látott napvilágot, ezek 80 százaléka német nyelven (vö. uo. 446. o.).

Fontosabb bibliafordítások 1522 után

Adam Petri bázeli nyomdász 1523-ban kiadja Luther Újszövetségét, és mintegy kétszáz szavas glosszáriumot készít hozzá, hogy „a mi német nyelvünkön" („auff unser teütsch") – mármint a bázeli olvasó számára – is érthető legyen *(5. kép)*.

1523-tól Luther és munkatársai folyamatosan dolgoznak a teljes Biblia fordításán. 1523 és 1534 között a következő bibliai könyvek jelennek meg: 1524-ben Mózes öt könyve, a Történeti könyvek, a Költői könyvek és a Zsoltárok könyve, 1526-ban Jónás és Habakuk könyve, 1528-ban Zakariás és Ézsaiás próféta könyve. 1529-ben megtörténik az Újszövetség újabb revíziója (megjelenik 1530-ban), és megjelennek Salamon könyvei. 1530-ban

Dániel és Ezékiel próféta könyve, 1531-ben a Zsoltárok könyve végső változata, 1532-ben a Próféták könyvei és 1533-ban a Makkabeusok könyve.[4] Ugyancsak 1533-ban kerül sor a teljes Biblia (Vollbibel) kiadásának közvetlen előkészítésére, az Ószövetség – különösen Mózes első könyvének – revíziójára. A teljes Szentírás *(Biblia/ das ist/ die ||gantze Heilige Sch=||rifft Deudsch.|| Mart. Luth.|| Wittemberg.||-Gedruckt durch Hans Lufft.|| M.D.XXXIIII.)* 1534-ben jelenik meg Wittenbergben, Hans Lufft nyomdájában MS mester fametszetével a borítón, háromezer példányban. A szöveget a Cranach-műhelyből származó 128 színes fametszet illusztrálja *(6. kép).*

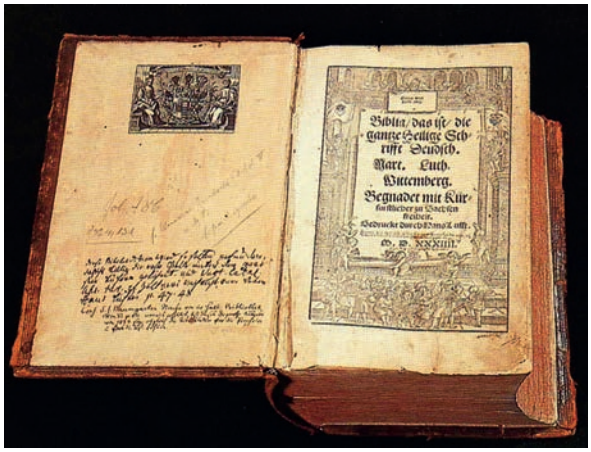

6. kép. Az 1534-es teljes Biblia

Luther már 1531 elején a zsoltárok fordításának revíziójára bizottságot, Collegium Biblicumot hoz létre többek között Philipp Melanchthon, Matthäus Aurogallus, Caspar Cruciger, Justus Jonas, Johannes Bugenhagen részvételével. 1539-ben pedig a teljes Biblia újabb revíziójára alakul újra a Collegium. Tagjai: Melanchthon, Aurogallus, Cruciger, Caspar Aquila, Georg Rörer, Bernhard Ziegler és Johann Förster. A Collegium 1539–1541 között általában hetente egyszer ül össze Luther házában. A revideált Biblia 1541-ben jelenik meg a lipcsei őszi vásárra. Luther életében utoljára nem sokkal halála előtt, 1545-ben jelenik meg a még mindig tovább javított ultima manus kiadás. Ez gyakorlatilag a 19. század végéig tizenegy, lényegében változatlan alakban volt forgalomban. 1863-ban az EKD (Németországi Protestáns Egyház) revideálta ezt a kiadást. A szöveget a korszerű nyelvhasználathoz igazították, és javították a fordítási és nyomtatási hibákat.

Milyen kiadásokat használtak a teljes Biblia fordításához?

Az Ószövetség fordítása tehát már nem Luther egyéni teljesítménye, hanem „csapatmunka", melyet kétségtelenül a reformátor irányított. Az Ószövetséghez többféle forrást használtak. Luthernek két héber Bibliája is volt: az 1494-es Bresciában nyomtatott, úgynevezett oktávkiadás és egy elkallódott, valószínűleg 1515–17-es (Felix Pratensis, 1517, Daniel Bomberg, Velence) vagy 1524-es kiadás (Jacob Ben Chajim Ibn Adonijah, Daniel Bomberg, Velence), feltehetően ezeket is használták. A héber szövegeken kívül használták a Septuagintát, a Vulgatát és német nyelvű bibliafordításokat, mint például a Wormser Bibelt és a Zürcher Bibelt is. Az első teljes, német nyelvű, nyomtatott protestáns Biblia a Wormser Bibel *(Biblia beyder Allt vnd Newen Testaments Teutsch)* volt, amely 1529-ben Wormsban jelent meg ifj. Peter Schöffer nyomdájában. Az Ószövetség prófétai könyvei a „wormsi próféták" (az újrakeresztelő Ludwig Hätzer és Hans Denck) 1527-ben Wormsban nyomtatott *Alle Propheten nach Hebräischer Sprach verteutscht* kiadványa nyomán készültek, a többi részhez felhasznál-

7. kép. A Zürcher Bibel illusztrált összkiadása, 1531

[4] A felsorolás nem törekszik teljességre, a közel egy évtizedes, permanens fordítási folyamatot kívánja szemléltetni.

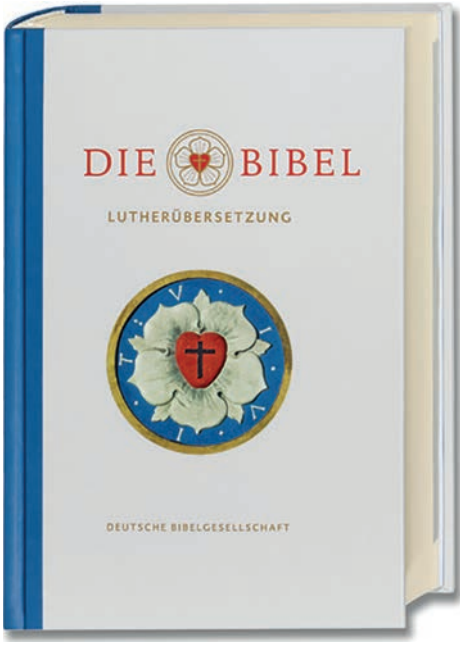

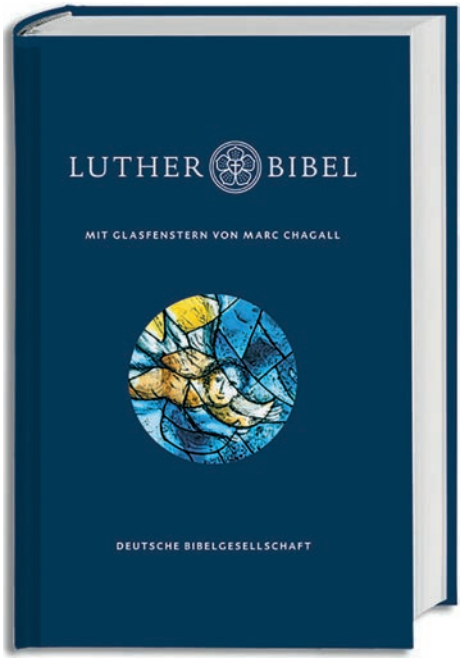

8–9. kép. A 2017-es revideált Luther-Biblia kiadásainak címlapjai

ták a Zürcher Bibel és a Luther-Bibel korábban megjelent részeit is, mint ahogy fordítva is: a Wormser Bibel és a Zürcher Bibel is használta az addig megjelent Luther-fordításokat. A Zürcher Bibelt Ulrich Zwingli és Leo Jud fordította 1524 és 1529 között az eredeti nyelvekből a zürichi kancellária nyelvét figyelembe véve alemánra. A teljes Biblia 1531-ben jelent meg Zürichben Christoph Froschauer nyomdájában *(7. kép)*.

A Wormser Bibelről Luther az 1530-as *Nyílt levél a fordításról* című írásában az ihletett, azaz „Isten különleges kegyelme és adománya" (Luther 2015, 181. o.) által született fordítás kapcsán így nyilatkozik: „Bizony, nem való mindenkinek a tolmácsolás, amint azt a szenteskedők hiszik; igaz, jámbor, hűséges, szorgalmas, istenfélő, keresztény, tanult, tapasztalt, gyakorlott szív szükségeltetik ehhez. Ezért mondom azt, hogy sem egy hamis keresztény, sem pedig egy rajongó lélek nem tolmácsolhat híven, mindezt megérthetitek a próféták wormsi fordításából, amelyen valóban nagy szorgalommal dolgoztak, és igen nagy hűséggel követték nyelvemet." (Luther 2011, 634–635. o.) 1546-ban Luther titkára, Georg Rörer a reformátor kéziratos megjegyzéseivel kiegészítve újra kiadja a Bibliát. Luther haláláig csak Wittenbergben tíz teljes Biblia és nyolcvan részkiadás (főleg Újszövetség) készül. Wittenbergen kívül körülbelül kétszázhatvan utánnyomás, öt teljes Biblia és kilencven részkiadás jelenik meg alnémet nyelven. 1522 és 1546 között a teljes Luther-Biblia – az akkor tizenkét-tizenöt milliós lakosságot tekintve – mintegy félmillió példányban van forgalomban (vö. Besch 2014, 57. o.).

Carl Hildebrand (Canstein bárója), a hallei pietista Franckesche Stiftung Canstein-Bibelanstalt alapítója olcsó Bibliát állított elő díszítések nélkül: a nyomtatás után nem bontották szét a kiszedett oldalakat, hanem tárolták, így újabb szedés nélkül bármikor gyorsan utánnyomható volt a könyv. Ez rengeteg, körülbelül 1300 kiszedett oldalt, 5 millió betűt és nagy tárolási helyet igényelt. A Canstein-Bibliákból 1713 és 1883 között 5,8 millió példány fogyott el.

A jelentősebb újabb Luther-Bibel-kiadások – mint például az 1912-es, kommentált Stuttgarter Jubiläumsbibel, az 1975-ös és 1984-es[5] kiadások – után az EKD elhatározta, hogy a korábbi kiadásokat javítva és az eredeti Luther-szöveghez a lehetőségekhez képest a lehető leghűségesebben visszatérve a reformáció jubileumi évében újra megjelenteti a Szentírást. A szövegen több mint öt évig mintegy hetven szakember – exegéta, teológus, egyházi vezető stb. – dolgozott, és tizenkétezer változtatást végzett, míg végül 2016 őszén a Deutsche Bibelgesellschaft kiadásában megjelent *Die Bibel nach Martin Luthers Übersetzung. Lutherbibel reviediert 2017 mit Apokryphen* címmel *(8–9. kép)*.[6]

[5] Az 1984-es kiadás 1957 és 1984 között készült, és a Németországi Protestáns Egyház és az NDK Evangélikus Egyházainak Szövetsége kiadásában jelentette meg a Deutsche Bibelgesellschaft Stuttgart. 1863 és 2017 között ez volt a legjelentősebb bibliakiadás.

[6] Vö. *Die Bibel,* 2017, Anhang, 303. o.

Luther fordítói elve és gyakorlata

Luther „[a] fordítást életfeladatának tekinti, és haláláig szenvedélyes odaadással műveli", jegyzi meg Josef Winiger (2015, 58. o.), és „számára a fordítás csak az Írás értelmi középpontjából volt lehetséges, és ez a közép a hit volt, Jézus volt", egészíthetjük ki ezt a gondolatot egy Heimo Reinitzertől származó idézettel (1983, 65. o.). Fabiny Tibor mutatott rá arra, hogy Luther bibliaértelmezésében a krisztológiai szempont mellett a pneumatológiai éppolyan fontos. „Luther elutasítja azt a középkori felfogást, mely a spirituális értelmet hierarchikusan magasabb rendűnek tartotta a betű szerinti – szó szerinti – értelemnél." (Fabiny 2016, 127. o.) A lélek ugyanis a betűben tárul fel, abban lehet/kell a lelket felismerni, ez azonban nem egyszeri és megismételhetetlen folyamat, hanem örökösen ismétlődő, vagyis a betűnek újra és újra élővé, lelkivé kell válnia, és ennek a „lelki megértésnek" alapja a hit, Jézus keresése (uo.). Ez a lutheri bibliaértelmezési elv elválaszthatatlan Luther bibliafordítási elvétől és gyakorlatától.[7] Nem véletlen, hogy Luthert Johannes Eck épp a Róm 3,28 fordításában előforduló *sola* kapcsán támadja, pontosabban egy szóviccel élcelődik rajta, mondván, hogy „talpalásra *(Sohlen)* a suszterhez kellene küldeni" (Luther 2011, 624. o.). Eck tehát azt veti Luther szemére, hogy az „Arbitramur hominem iustificari ex fide absque operibus" szövegrészbe beteszi a *sola* (egyedül) határozószót, márpedig ez a lutheri teológia egyik sarkalatos tétele *(sola fide),* egy a négy *sola* közül. A vers Luther fordításában: „So halten wir es nu / Das der Mensch gerecht werde / on des Gesetzes werck / alleine durch den Glauben."[8] Valószínűleg Eck támadása ösztönözte Luthert annak a „nyílt levélnek" a megírására is, amely először 1530-ban jelent meg. Luther fordításról vallott nézetei elsősorban ennek a levélnek köszönhetően váltak közismertté: *Ein sendbrieff D.*|| *M. Lutthers.*|| *Von Dolmetzschen* || *vnd Fürbit der* || *heiligenn.*|| *M.D.XXX.*||.[9] Luther itt alapvetően a *verbum e verbo* vagy a *sensum de sensu*, vagyis a *szó szerinti* vagy az *értelem szerinti* fordítási elvek közül a célnyelvorientált, értelem szerinti fordítás elvét követi és érvényesíti.[10] Másik híres, fordítással foglalkozó tanulmányában, *A zsoltárok summái és a fordítás okai*ban így ír erről: „Hiszen minden iskolamester tanítja, hogy nem az értelem van a szavakért, hanem a szavak vannak az értelemért, ezt követik és szolgálják." (Luther 2011, 649. o.) Az értelem szerinti fordítás elve nem új ebben a korban. Már a humanisták is alkalmazzák, többek között Heinrich Steinhöwel, aki hangsúlyozza Esopus fabuláinak német fordításához írt előszavában, hogy nem „szót szó után, hanem értelmet értelem után" („wort auß wort / sondern sinn auß sinn") fordított. Néhányan szakrális szövegek fordításánál is alkalmazták ezt az elvet, mint például Nikolaus Krumpach János evangéliuma és Johann Lang ágostai remete, Luther barátja Máté evangéliuma fordítása során (vö. Reinitzer 1983, 63–64. o.).

---

[7] Elegendő itt utalni a korábban már említett *Hét bűnbánati zsoltár* és a *Magnificat* fordításaira vagy az Ó- és Újszövetség könyveihez írt előszókhoz vagy akár a zsoltárok fordításához írt nagy tanulmányhoz: *Summarien über die Psalmen oder Ursachen des Dolmetschens,* 1531–1533 (magyarul: *A zsoltárok summái és a fordítás okai.* Részletek. In: Luther 2011, 643–651. o. Ford. Csepregi Zoltán).

[8] Ez mind az 1984-es, mind pedig a 2017-es kiadásban gyakorlatilag változatlanul szerepel: „So halten wir nun dafür, dass der Mensch gerecht wird ohne des Gesetzes Werke, allein durch den Glauben."

[9] Magyarul: *Nyílt levél a fordításról és a szentek közbenjárásáról.* In: Luther 2011, 623–643. o. Ford. Gesztes Olympia és Szita Szilvia.

[10] Ebben a kérdésben Luther álláspontja hasonlít Szent Jeromoséra, akit bibliafordítása miatt több szempontból hasonlóképpen támadtak, mint Luthert. Kr. u. 394-ben vagy 395-ben Pammachiushoz írott levelében (57. levél) így vélekedik a fordításról: „…ifjúkoromtól kezdve nem szavakat, hanem gondolatokat fordítottam […]. »Az egyik nyelvről a másikra történő szó szerinti fordítás elfedi az értelmet, és mint a buja gaz a vetést, elfojtja […]. Vadásszanak mások a szótagok és a betűk után, te az értelmet keresd!«" (In: Jeromos 2007, 11–12. o. Ford. Adamik Tamás.)

Az igazán forradalmi újítás Luther fordításában az volt, hogy az egyszerű ember számára is érthető nyelven közvetítette Isten igéjét: „[a] fordításban mindvégig azon iparkodtam, hogy tiszta és érthető német nyelven szóljak." (Luther 2011, 530. o.) Ehhez pedig a fordítónak szüksége van az élő nyelv ismeretére: „Ne a latin nyelv betűit faggassátok, ha németül akartok beszélni, mint ahogy ezek a szamarak [mármint a pápisták – *H. G.*] teszik, hanem kérdezzétek meg az anyát otthon, a gyermeket az utcán, az egyszerű embert a vásárban, az ő beszédüket figyeljétek meg, s csak azután kezdjetek a fordításnak, akkor majd megértik és észreveszik az emberek, hogy németül beszéltek velük." (Uo. 631–632. o.)

A Lk 1,28-ban az „Ave Maria, gratia plena, Dominus tecum" angyali üdvözletet fordítva Luther azon tűnődik, hogy szó szerinti fordításban ez így lenne németül: „Gegrüßest seist du, Maria, voll Gnaden, der Herr mit dir!" A „voll Gnaden" azonban úgy hangzik, mint egy sörrel teli hordó vagy egy arannyal teli erszény, ezért közvetlenebb és egyszerűbb megoldást javasol: „Du, holdselige" vagy még közvetlenebb, köznyelvi megszólításként: „Gott grüße dich, du liebe Maria" („Isten hozzád/áldjon, kedves Mária"). Luther az 1545-ös ultima manus kiadásban is végül a „holdselige"[11] mellett döntött: „Vnd der Engel kam zu jr hin ein / vnd sprach / Gegrüsset seistu holdselige / der Herr ist mit dir / du Gebenedeiete Das ist auff deudsch / Du Hochgelobte. vnter den Weibern."[12]

Luther nyelvezete – a Luthersprache

Luther nyelvezete egyrészt a wittenbergi nyomdai nyelvezet megszemélyesítő szinonimája, másrészt Luther írásaiban és főleg a Bibliában rögzített elvi, célnyelvi irányultság (Besch 2014, 49. o.). Luther a koraújfelnémet (1450–1620) kelet-középnémet nyelvjárásain belül a meisseni-felsőszász – különösen a frank (Nürnberg, Würzburg) – nyelvjárást beszélte és használta *(10. kép)*. Írásaiban, különösen bibliafordításaiban alapul vette a szász kancellária valamelyest szabályozott nyelvét. Egy 1532-es asztali beszélgetés tanúsága szerint Luther maga is megerősíti ezt: „Én a szász kancellárián használatos nyelvet beszélem, amelyhez igazodik Németország-szerte minden fejedelem és király. Minden birodalmi város és fejedelmi udvar a mi fejedelmünk szász kancelláriájának nyelvén intézi ügyeit, ezért ez a legelterjedtebb német nyelvváltozat. Ily módon Miksa császár és Frigyes herceg, szász választófejedelem a Német-római Birodalomban a német nyelvjárásokat egy közös nyelvbe vonták össze." (Luther 2015, 180. o. Ford. Márton László)

Luther nyelvhasználatára jellemző az úgynevezett „retorikai szintaxis" (Besch 2014, 51. o.). Nem többszörösen összetett, alárendelő tagmondatokból álló körmondatokat, hanem egyszerűbb, többnyire mellérendelő tagmondatokból álló mondatokat használ, melyeket különböző retorikai, stilisztikai elemekkel (metafora, hasonlat, asszo-

[11] A *Német–magyar nagyszótár* 'kedves, kegyes, bájos, kecses' megfeleltetéseket ad (Halász–Földes–Uzonyi 1998). A Vörösmarty-féle szótár 'nyájas, nyájasan' jelentéseket közöl (Vörösmarty–Schedel 1835).

[12] A ma már archaizálónak számító „holdselige" kifejezést az 1912-es Stuttgarter Jubiläumsbibel még megtartja, az 1984-es és 2017-es kiadásban azonban már a „Begnadete" (kb. 'kegyelemben részesített') szerepel. „Und der Engel kam zu ihr hinein und sprach: Sei gegrüßt, du Begnadete! Der Herr ist mit dir!" A 2017-es kiadás jegyzetben hozzáteszi: „Wörtlich: »zur Ehe versprochen«. 1,28 Luther übersetzte: »Holdselige«". A *Német–magyar nagyszótár*ban nem szerepel a *Begnadete* címszó. A *begnadet* címszónál visszautal a *begnaden* igére mint a melléknév 1. jelentésére („megkegyelmez; *jn. zu Gefängnis* – valakinek a halálbüntetését kegyelemből börtönre változtatja át; *er wird begnadigt* kegyelmet kap/nyer"), majd 2. jelentésként a következő definíciót adja: „nagy tehetséggel megáldott". Ennek nincs sok köze a mai bibliai nyelvben használatos *Begnadeté*hez, igaz, a mai általános, egynyelvű német szótárakban sem szerepel a főnevesített befejezett melléknévi igenév. A *begnadet* pedig *hochbegabt* ('nagyon tehetséges, áldott tehetségű') jelentéssel szerepel.

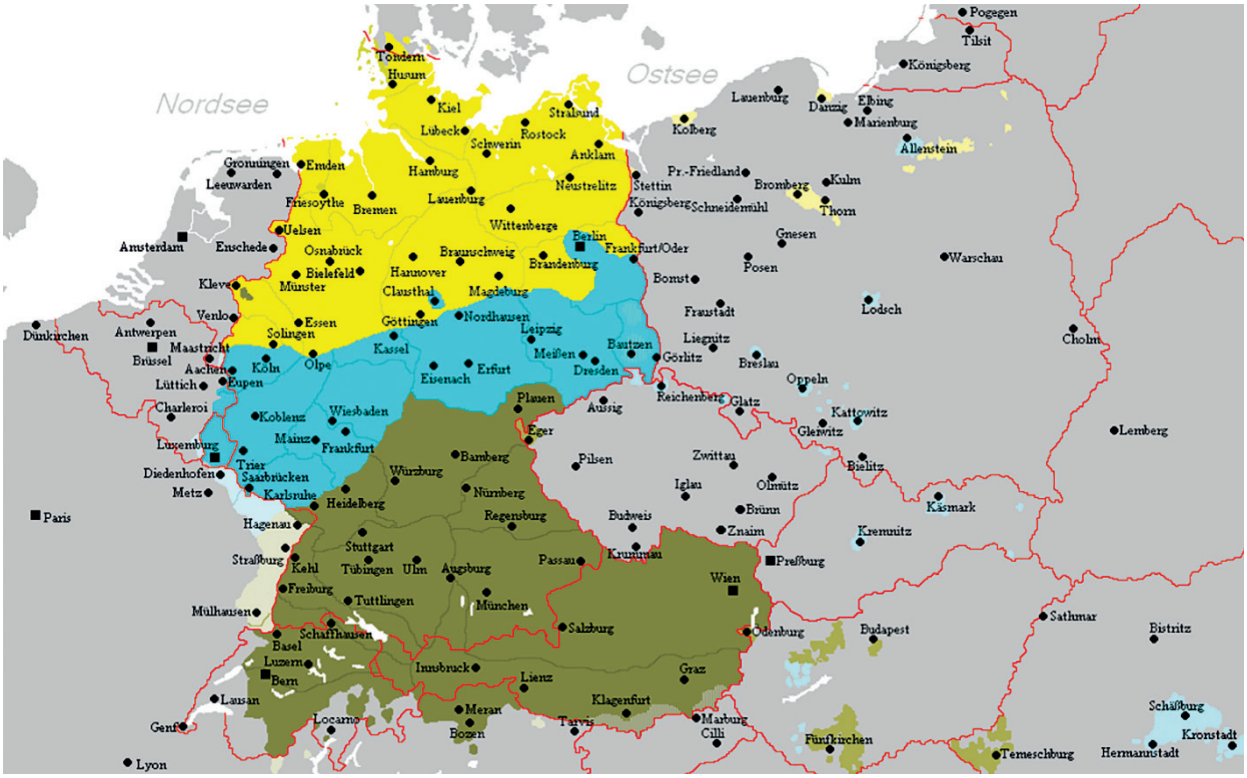

10. kép. Az ún. Benrath-vonal egy mai térképen az alnémet területeket (sárga) választja el a középső, átmeneti területektől (türkiz), az ún. Speyer-vonal pedig az átmeneti területeket a felnémet nyelvjárásoktól (bronz). A „Hochdeutsch" a Benrath-vonaltól délre lévő területeket jelöli

nancia, alliteráció, hangutánzó szavak, általában igen erős képi eszközök stb.) gazdagít.[13] Ennek elsődleges oka és célja az, hogy a szöveget egyszeri hallás után is bárki megérthesse. Luther bibliafordítása közben hangosan felolvasta magának a szöveget, mert véleménye szerint a szavak lelke a hang(zás): „cum vox sit anima verbi." (Winiger 2015, 57. o.) Ezért prózai szövegei is ritmikusak, helyenként belső rímek is előfordulnak bennük, sokszor drámai feszültségűek. A Bibliát a reformáció korában az egyszerű ember nemigen olvasta magában: vagy a templomban hallotta, vagy közösségekben, esetleg családi körben olvastak fel belőle. A megfelelő hangsúlyozást a 18. század első feléig a későbbi vessző helyett az úgynevezett Virgel-jelölés (/) segítette. Ezeket a gyakorlati megfontolásokat teológiai meggyőződés is alátámasztotta. Már Pál apostol hirdeti: *„A hit tehát hallásból van, a hallás pedig a Krisztus beszéde által."* (Róm 10,17) Többek között Fabiny Tibor mutat rá arra, hogy Luther számára és a protestantizmusban mind a mai napig az érzékszervek közül a fül a legfontosabb, mert „[a]z isteni ige [...] az emberi fül szervén keresztül jut el az emberi szívig, amely egyúttal a páratlan emberi lélek, a megismételhetetlen személyiség metaforája." (Fabiny 2009, 147. o.) Mivel a katolicizmusban az 1439-es firenzei zsinaton jóváhagyott hét szentség mint kegyelmi eszköz ugyanolyan fontos, mint Isten igéje, amely a fülön át jut el a szívig és a lélekig, a szentségek befogadásánál a szemnek legalább olyan fontos szerepe van, mint a fülnek, mert a kegyelmi eszköz emberi cselekedetekben válik láthatóvá.

[13] Vö. Heinrich Bornkamm, idézi Besch 2014, 53. o.

Néhány példa Luther nyelvezetének szemléltetésére[14]

Névszók ritmikája

„13. da ich *Gesichte* betrachtet in der *Nacht*[15] / wenn der *schlaff* auff die *Leute* fellet. 14. Da kam mich *furcht* vnd *zittern* an / vnd alle mein *gebein* erschracken. 15. Vnd da der *geist* fur mir vberging / stunden mir die har zu *berge* an meinem *Leibe*."[16] (ultima manus, Jób 4,13–15)

A hangsúly és a ritmus kedvéért Luther itt egyéni szórendet használ. A 13. vers elején mindjárt előrevetíti a „rémeket" (Gesichte), amikor mindenki békésen alszik (ellentét), a 14. vers összességében ellentétes a 13.-kal, és fokozza azt, amit a 15. vers még tovább fokoz. A „berge" – „Leibe" belső rím a 15. vers végén növeli a prozodikus hatást.

A 2017-es kiadásban a szöveg a 13. és a 15. vers elejét leszámítva változatlan marad: „[13]beim Nachsinnen über *Gesichte* in der *Nacht*, wenn tiefer *Schlaf* auf die *Leute* fällt; [14]da kam mich *Furcht* und *Zittern* an, und alle meine *Gebeine* erschraken. [15]Und ein *Hauch* fährt an mir vorüber; es stehen mir die Haare zu *Berge* an meinem *Leibe*." (Lutherübersetzung 2017)

Fokozás párhuzamos mondatszerkezetekkel

„*Wir haben euch gepfiffen* / Vnd jr woltet nicht tantzen / *Wir haben euch geklaget* / Vnd jr woltet nicht weinen."[17] (ultima manus, Mt 11,17)

Kiazmus (tükörképes, keresztező elhelyezés)

„Er wird einest mit jnen reden *in seinem zorn* / Vnd *mit seinem grim* wird er sie schrecken."[18] (ultima manus, Zsolt 2,5)

Kiazmus ismétléssel

„Pharao sprach / *Jr seid müssig* / *müssig seid jr* / Darumb sprecht jr / Wir wollen hin ziehen / vnd dem Herrn opfern."[19] (ultima manus, 2Móz 5,17)

---

[14] Vö. Lange 2015, 131–164. o.

[15] Az idézetekben a kurzív szedésű szavak a példák jobb megértését szolgálják, a kiemelések tőlem származnak. – *H. G.*

[16] „…éjszakai látomásoktól felizgatva, amikor mély álom száll az emberekre. Rettegés és reszketés fogott el engem, és rettegés töltötte el minden csontomat. Szellő suhant el arcom előtt, felborzolódott a szőr testemen."

[17] „Furulyáztunk nektek, és nem táncoltatok; / siratót énekeltünk, és nem gyászoltatok."

[18] „Majd így szól hozzájuk haragjában, izzó haragjában így rémíti őket:"

[19] „De ő így felelt: Lusták vagytok, lusták! Ezért mondjátok: El akarunk menni áldozni az Úrnak."

Drámai hatás fokozott, erős igékkel, képszerű hasonlattal – az egyszerű leírásból akció lesz

„Der Feind gedacht / Jch wil jnen *nachiagen* vnd *erhasschen* / Vnd den *Raub austeilen* / Vnd meinen mut an jnen *külen*. JCh wil mein Schwert ausziehen / Vnd mein Hand sol sie *verderben*. DA liessestu deinen Wind *blasen* / Vnd das Meer bedecket sie / vnd suncken vnter wie bley im mechtigen Wasser."[20] (ultima manus, 2Móz 15,9–10)

A „Der Herr ist mein Hirte" metafora alakváltozatai Luther előtt és Luthernél

A Luther előtti német bibliafordítások egy fordítás fordításai (az Újszövetség esetében latinból németre) vagy egy fordítás fordításának fordításai (az Ószövetség esetében héberből görögre, görögből latinra, latinból németre). A többszörös fordítás – szándékosan vagy sem – rengeteget torzít(hat) a szövegen. A 23. zsoltár példája is jól szemlélteti ezt. Josef Winiger svájci műfordító és író érdekes hipotézist állít fel a zsoltár kezdő metaforájának különböző fordításokban megjelenő metamorfózisáról. A pásztorkodó zsidó nép életében – az eredeti héber szövegben – a *pásztor* nemcsak egyértelmű, hanem pozitív és becses kifejezés volt. Jézus is „jó pásztornak" nevezi magát (Jn 10,11). Az urbánus Alexandriában a Kr. e. 3. században, amikor a Septuaginta készült, valószínűleg illetlennek találták, ezért nem a *poimén* főnévvel, hanem a *poimainei* igével fordították, amelynek jelentése 'legeltet, legelőre vezet', de átvitt értelemben 'ápol' jelentésű is lehet. A Vulgatában „Dominus regit me" szerepel, de ez valószínűleg nem Jeromos megoldása, mert ő héberből és főleg görögből fordított, hanem korábbi latin változat, amely a Septuaginta alapján születhetett, de Jeromos meghagyta. A régebbi latin változat fordítói a *pastor*t elsődlegesen *szolga* jelentésben ismerték, és ez még a konkrét – héber – pásztornál is rosszabb lett volna. A latin *regit* a klasszikus latinban nem átvitt értelemben 'kormányzást', 'irányítást', hanem konkrétan 'hajókormányzást' jelentett, átvitt értelemben pedig jelenthette azt, hogy 'egy (fiatal) embert irányít'. A Mentelin-Biblia 14. századi névtelen fordítója tudhatta ezt, mert ő így fordítja: „Der herr der richt mich". A Zainer-féle kiadásban: „Der Herr regiert mich". Itt a *regieren* azt jelenti: *gerade machen* (kiegyenesít), *in eine Richtung bringen* (valamilyen irányba terel) (vö. Winiger 2015, 37–38. o.). Winiger hipotézisét nem támasztja alá tudományos érvekkel. Egyvalami azonban bizonyos: Luther ismerte a héber, görög és latin megoldásokat, és visszatért az eredeti képhez: „Der Herr ist mein Hirte". A zsoltár első két verse Luther különböző fordításváltozataiban így hangzik:

1. „Der herr ist meyn hirtte, // myr wird nichts mangeln // *Er lesst mich weyden, in der wonu[n]g des grases* // und *neeret mich am wasser guter ruge [ruhe]*."[21] (Első, kéziratos vázlat)

2. „Der Herr ist meyn hirrte, // myr wird nichts mangeln. // *Er lesst mich weyden da viel gras steht,* // *und furet mich zum wasser das mich erkühlet.*"[22] (Második és egyúttal az első, 1524-es nyomtatott változat)

3. „Der Herr ist mein Hirte // Mir wird nichts mangeln. // *Er weidet mich auff einer grůnen Awen // Vnd fůret mich zum frischen Wasser.*"[23] (ultima manus, 1545)

---

[20] Üldözöm, elérem! – / mondta az ellenség. / Zsákmányt osztok, / bosszúm töltöm rajtuk. / Kirántom kardomat ,/ kezem kiirtja őket. / Ráfújtál szeleddel, / s tenger elborította őket. / Elmerültek, mint ólom / a hatalmas vízben."

[21] Szó szerinti magyar fordításban: „Az úr az én pásztorom, / semmiben sem fogyatkozom / legeltet a fű lakásában, / és jó nyugalom vizénél táplál."

[22] Szó szerinti magyar fordításban: „Az Úr az én pásztorom, /semmiben sem fogyatkozom. / Legeltet, ahol sok fű áll, / és a vízhez vezet, ami hűsít."

[23] Szó szerinti magyar fordításban: „Az Úr az én pásztorom, / semmiben sem fogyatkozom. / Zöld mezőn legeltet, / És friss vízhez vezet."

Az 1. vázlat 3. és 4. sora gyakorlatilag a héber eredeti interlineáris fordításának tekinthető. Ezt Luther soha nem jelentette meg nyomtatásban. A 2. változatban már nagybetűvel írja az Úr nevét, ezt maga így indokolja az Ószövetséghez írott előszóban (*Előszó az Ótestamentumhoz*, 1523): „Annak, aki e Bibliát forgatja, tudnia kell, hogy Isten nevét, amelyet a zsidók tetragrammnak [azaz JHWH – *H. G.*] neveznek, nagybetűkkel írtam, így: ÚR (HERR), s a másikat, amelyet Adonainak, felében nagybetűkkel: Úr (HErr); mert minden istennév közül e kettő tulajdoníttatik az írásokban a valódi, igaz Istennek, a többivel gyakorta az angyalokat és a szenteket illetik." (LUTHER 2011, 369–370. o. Ford. Szita Szilvia) Itt még megmarad a műveltető szerkezet, a „weyden" (legel) cselekvő igeként szerepel, a legeltetés elvont helyét („wonu[n]g des grases") viszont már konkretizálja („da viel gras steht"), és az „erkühlet" igével meghatározza a víz tulajdonságát, ami enyhítő érzést kelt a befogadóban. A 3., végleges változatban szinte már a romantika képi eszköztárát megelőlegezve, közvetlenül érzékelhető, költői képpel él („auff einer grůnen Awen"), és a héber műveltető szerkezetet, amely inkább a megengedést hangsúlyozza, a németben cselekvő (er weydet mich) igenemmel adja vissza. Ezzel azt sugallja és azt a spontán képzetet kelti, hogy a pásztor a juhokat olyan helyre vezeti, ahol kedvük szerint, békésen és biztonságban legelhetnek. A hűsítő víz képét kifejező alárendelő mellékmondatot pedig rövidebb és egyszerűbb jelzős szerkezetre cseréli („zum frischen Wasser"). Az ultima manus végső változatának időtálló költőiségét bizonyítja, hogy ezt a 2017-es kiadás változatlanul, csak ortográfiai módosításokkal közli: „Der HERR ist mein Hirte, // mir wird nichts mangeln. // Er weidet mich auf einer grünen Aue // und führet mich zum frischen Wasser."

11. kép. Thomas Murner: *Von dem großen Lutherischen Narren,* Straßburg, 1522, címlap

Összegzés: Luther bibliafordításának, „nyelvteremtő" munkásságának hatása

Luther humanista hagyományokat követve (ad fontes) eredetiből fordít, pontosabban „németesít": élő, az egyszerű ember számára is érthető, közvetlen, képies, dallamos nyelvet teremt a *Meißnische Zunge,* egy kelet-közép nyelvjárás, illetve a szász kancellária nyelvét felhasználva. Egységes nyelvezetet hoz létre, amely viszonylag gyorsan – néhol csak egy-két évszázaddal később – válik általánossá. Luther mindenképpen a modern írott-irodalmi nyelv, az úgynevezett „neuchochdeutsche Schriftsprache" (kb. 1750-től) kialakulásának legmeghatározóbb alakja. Luther egy földrajzilag középen lévő nyelvjárást és hivatali nyelvet választ, ez könnyebben terjed el mind északon, mind pedig délen. Werner Besch szerint azért lehetett ekkora hatása Luther bibliafordításának, mert: 1. a közép nyelvezetét használta; 2. nem szó szerint, hanem értelem szerint fordított; 3. fantasztikus nyelvérzéke és -tudása volt; 4. nyelvezete egy fontos autoritásra – Istenre – támaszkodhatott.

Az újfelnémet írott német nyelv kialakulásának újabb elméletei Lutherhez vezetnek

Ugyancsak Werner Besch mutat rá arra, hogy az újfelnémet írott nyelv (neuhochdeutsche Schriftsprache) kialakulásának 19. és 20. századi jelentősebb nyelvtörténeti elméletei nem kerülhetik meg Luther forradalmi nyelvformáló tevékenységét (BESCH 2014, 97–102. o.). Karl Müllenhoff kontinuitáselmélete (1863) szerint az

írott nyelv a mindenkori császári kancelláriák nyelvezetét követte. A Karoling-korban (8–10. sz.) ez a rajna-frank területet jelentette, a Staufház uralkodása idején (10–13. sz.) ez délre (Bázel környéke) tolódott, IV. Károly uralkodása idején, a 14. századi kora humanizmus korában a császári kancellária központja Prága volt, majd Bécs, végül a 16. században a közép-keletszász területeken történtek jelentős nyelvi változások. Konrad Burdach Prága-tézise (1884) szerint a kancellária nyelve 1350 körül Prágából sugárzott mindenfelé, így a közép-keleti területekre is. Theodor Frings „kiegyenlítő beszélt nyelv" (These der gesprochenen Ausgleichsprache, 1936) elmélete szerint a közép-keleti területekre a 14. században északról és délről bevándorlók érkeztek, akik nem értették egymást, ezért a helyi nyelvjárások alapján kialakult egy közvetítő pidzsin nyelv (Kolonialsprache). Ez lett aztán a Luther-nyelv alapja is.

Ha Luther hatását próbálnánk nyomon követni a német nyelvű irodalomban, a kérdést kétféleképpen kellene feltennünk. Milyen hatása volt Luther nyelvteremtő tevékenységének, illetve hogyan jelenik meg Luther alakja az irodalomban a 16. századtól napjainkig? Mindkét kérdéssel könyvtárnyi irodalom foglalkozik.[24] Jelen tanulmányban csak két kiragadott és szélsőséges példával kívánunk rámutatni ezekre a hatásokra.

Luther ellenfele, Thomas Murner ferences teológus és író több Luther-szatíra után 1522-ben jelentette meg híres írását *Von dem großen Lutherischen Narren* címen. Murner a címlapon mint macska jelenik meg, ahogyan ellenfelei számos pamfletben ábrázolták. A mű végén Luther a szentségek kiszolgáltatása nélkül hal meg, és egy latrinában temetik el *(11. kép)*.

12. kép. Hans Sachs: Die Wittenbergisch nachtigall // die man yetz höret überall (A wittenbergi csalogány, kit most mindenütt hallani), Nürnberg, 1523. A kép alatt a felirat: „Mondom nektek, ha ezek elhallgatnak, a kövek fognak kiáltani." (Lk 19,34)

Egy évvel később, 1523. július 8-án Georg Erlinger bambergi nyomdájában jelenik Hans Sachs csizmadiamester, nürnbergi mesterdalnok *Die wittenbergisch Nachtigall // Die man yetz höret überall* című költeménye. Sachs Luther elkötelezett híve, írását Bambergben nyomtatja ki, mert Nürnberg csak 1525-ben lesz protestáns város, és műve megírásakor szülővárosában még éles támadások érik. A tizenhárom oldalas kis írás dicsérő hangon mutatja be Luthert és a reformáció fő elveit. Az ismeretlen mestertől származó, címlapon szereplő fametszeten allegorikus alakok a pápisták förtelmes bűneit illusztrálják, illetve Luthert, aki az elcsábított, halálra szánt juhokat kimenti a gonosz pápisták karmai közül. A kép jobb oldalán a hold világít az éjszakában, ahonnan az oroszlán (X. Leó pápa) segítőivel, a vaddisznóval (Johannes Eck), a kecskebakkal (Hieronymus Emser), a macskával (Thomas Murner) és a vadszamárral (Augustinus Alveldt) tévútra csábítja a juhokat (jámbor keresztények). A csapdába csalt juhok vérét kígyók szívják *(12. kép)*. A költemény bevezető sorai Solymos Ida fordításában:

[24] Néhány példa: Glaser–Stahl 1983; Mecklenburg 2016; Luserke-Jaqui 2016.

Serkenj föl! Ím, a nap közel,
a zöld ligetben énekel
bűbájos dalt a csalogány,
hangja hegyet, völgyet bejár.
Nyugatnak hanyatlik az éj,
nap kél keleti féltekén.
A hajnalpír vörös tüze
szürke felleg közt néz ide,
a fényes nap tekint ki rajta,
háta a holdfényt eltakarja.
Az elhalványult, majd lesápadt,
fénye ha volt, ál-ragyogás csak,
egész nyájat elvakított,
elfordultak mind a juhok,
elhagytak pásztort, mezőt.
Megindulva hold után,
vadcsapáson inalt a nyáj.
Hallják, az oroszlán kiált
és követik a hang nyomát;
bűvölte, csellel csalta őket:
sivatag-mélyre elvetődtek.
Dús mezeiktől messze jutva
étkük tüske, mácsonya, dudva.
Nyögték az oroszlán csapdáit
s estek belé, gyötretve váltig.
Midőn rálelt a rab juhokra,
szétszaggatta s legott befalta.
Ez őrizetben támogatta
a ragadozó farkasfalka;
hasaltak a nyomorult nyájra,
fejték, falták, tépték cibálva.
A fűben kígyó-tömkeleg
magát juh-vérrel szopta meg.
(Halász 1977, 151. o.)

Ám amint beköszönt a hajnal, ahogy azt költemény első négy sora már előrevetíti, a fa tetején megszólal a csalogány (Luther), a legszebb hangú énekesmadár, és a helyes útra tereli az eltévedt nyájat. A kép bal oldalán a napsütötte tájon a bűntelen bárány (a győzedelmes Jézus) várja a juhokat.

Luther nyelvteremtő erejéhez a magyar nyelv- és irodalomtörténetben talán csak Károlyi Gáspár bibliafordításának hatása mérhető. A német reformátor teológiai, politikai és történelmi jelentősége és mindmáig tartó hatása azonban egyedülálló és páratlan az egyetemes művelődés történetében.

Hivatkozott művek

Adam, Gottfried 2017. Martin Luther: Bestszellerszerző, bibliafordító, médiasztár. A reformátorról – ezúttal másképpen. *Lelkipásztor,* 92. évf. 12. sz. 442–448. o.

Arnold, Heinz Ludwig (szerk.) 1983. *Martin Luther.* Edition text + kritik GmbH, München. (Sonderband aus der Reihe Text + Kritik)

Besch, Werner 2014. *Luther und die deutsche Sprache. 500 Jahre deutsche Sprachgeschichte im Lichte der neueren Forschung.* Erich Schmidt Verlag, Berlin.

Beutel, Erich (szerk.) 2017. *Luther Handbuch*, 3., jav., átdolg. kiad. Mohr Siebeck, Tübingen.

Die Bibel. D. Martin Luther: *Die ganze Heilige Schrift Deudsch Wittenberg 1545. Letzte zu Luthers Lebzeiten erschienene Ausgabe*. Hg. von Hans Volz. Verlagsgesellschaft MGH, Herrsching.

Die Bibel. Nach Martin Luthers Übersetzung, Lutherbibel mit Apokryphen revidiert 2017. Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart, 2016.

Fabiny Tibor 2009a. *Szótörténések. Hermeneutikai, teológiai és irodalomtudományi tanulmányok.* Luther Kiadó, Budapest. 124–137. o.

Fabiny Tibor 2009b. *Luther krisztocentrikus bibliaértelmezése.* In: uő 2009a, 124–137. o.

Fabiny Tibor 2009c. *Luther a szentségekről.* In: uő 2009a, 147–161. o.
Glaser, Hermann – Stahl, Karl Heinz (szerk.) 1983. *Luther gestern und heute. Texte zu einer deutschen Gestalt.* Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main.
Halász Előd – Földes Csaba – Uzonyi Pál 1998. *Német–magyar nagyszótár.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
Halász Előd (vál.) 1977. *Klasszikus német költők. A középkortól a XX. századig.* 1. köt. Európa Könyvkiadó, Budapest.
Jeromos 2007. *Levél Pammachiushoz a fordításról.* In: Józan–Jenes–Hajdú 2007, 7–10. o.
Józan Ildikó – Jenes Éva – Hajdú Péter (szerk.) 2007. *Kettős megvilágítás. Fordításelméleti írások Szent Jeromostól a 20. század végéig.* Balassi, Budapest.
Knott, Marie Luise et al. (szerk.) 2015. *Denn wir haben Deutsch. Luthers Sprache aus dem Geist der Übersetzung.* Matthes & Seitz, Berlin.
Lange, Susanne 2015. *Die entfesselte Syntax. Luthers komponierte Satzgefüge.* In: Knott 2015, 131–164. o.
Luserke-Jaqui, Matthias 2016. *„Ein Nachtigall die waget". Luther und die Literatur.* Narr Francke Attempto Verlag GmbH + Co. KG, Tübingen.
Luther Márton 2011. *Bibliafordítás, vigasztalás, imádság.* Szerk. Csepregi Zoltán. Luther Kiadó, Budapest. (Luther válogatott művei 5.)
Luther Márton 2015. *Asztali beszélgetések.* Szerk. Csepregi Zoltán. Luther Kiadó, Budapest. (Luther válogatott művei 8.)
Luther, Márton 2011. *Előszók az Ószövetséghez (1523–1545).* Ford. Szita Szilvia – Csepregi Zoltán – Lőkös Péter. In: Luther 2011, 349–459. o.
Mecklenburg, Norbert 2016. *Der Prophet der Deutschen. Martin Luther im Spiegel der Literatur.* J. B. Metzler Verlag, Stuttgart.
Reinitzer, Heimo 1983. *Wort und Bild. Zu Überstzungsprinzipien und Illustrationsweisen der Luther-Bibel (Septembertestament).* In: Arnold 1983, 62–74. o.
Tiefenbach, Heinrich 1983. Das ist der heuptgesang. Martin Luthers Magnificat-Übersetzungen. *Sprachwissenschaft,* 8. évf. 241–264. o. Web: https://epub.uni-regensburg.de/24665/1/ubr12413_ocr.pdf.
Vörösmarty Mihály – Schedel Ferenc et al. (szerk.) 1835. *Német–Magyar Zsebszótár.* Magyar Tudós Társaság, Buda.
Winiger, Josef 2015. *Luthers Übersetzungskunst – klassisch und revolutionär.* In: Knott 2015, 31–62. o.
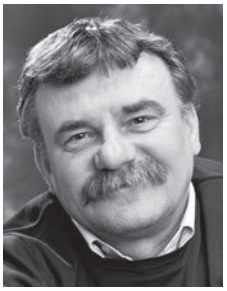
Horváth Géza germanista, irodalomtörténész, műfordító a Károli Gáspár Református Egyetem Német és Holland Nyelvű Kultúrák Intézetének igazgatója. Korábbi munkahelyei a budapesti Eötvös József Collegium, itt Fritz Paepcke heidelbergi professzorral a „Deutsches Seminar" megalapítója, majd az Osiris Kiadó felsőoktatási igazgatója és a Szegedi Tudományegyetem Germán Filológiai Intézetének igazgatója, a Német Irodalomtudományi Tanszék vezetője. A magyar Hermann Hesse-életműsorozat sorozatszerkesztője, fordítója. Kutatási területei (német romantika, fin de siècle, Friedrich Nietzsche, Hermann Hesse és Thomas Mann) mellett műfordítással foglalkozik. Fontosabb fordított szerzői: Hermann Hesse, Friedrich Nietzsche, E. T. A. Hoffmann, Friedrich Dürrenmatt.